

Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

The Journal of Near East University Faculty of Theology

ISSN: 2148-6026 | e-ISSN: 2687-4121

Aralık/December 2022/8/2

ZERDÜŞTİLİK VE İŞRÂKİLİKTE İNSÂN-I KÂMİL ÖRNEĞİ: KEYHÜSREV

The Example of Perfect Man in Zoroastrianism and Illuminationism: Kayhosrow

MEHMET MEKİN MEÇİN

Dr. Öğr. Üyesi, Batman Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri
Bölümü, Dinler Tarihi Anabilim Dalı, Batman, Türkiye
Assist. Prof., Batman University, Faculty of Theology, Philosophy and Religious Studies,
Department of History of Religions, Batman, Türkiye
mmekinmecin@gmail.com
ORCID ID: 0000-0003-3128-5558

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü | Article Types: Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş Tarihi | Received: 14.10.2022

Kabul Tarihi | Accepted: 21.12.2022

Yayın Tarihi | Published: 25.12.2022

Atıf | Cite as

Meçin, Mehmet Mekin. "Zerdüştilik ve İşrâkîlikte İnsân-ı Kâmil Örneği: Keyhüsrev". *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/2 (Aralık 2022), 258-274.

<https://doi.org/10.32955/neu.ilaf.2022.8.2.07>

Meçin, Mehmet Mekin. "The Example of Perfect Man in Zoroastrianism and Illuminations: Kayhosrow". *The Journal of Near East University Faculty of Theology* 8/2 (December 2022), 258-274.

<https://doi.org/10.32955/neu.ilaf.2022.8.2.07>

İntihal | Plagiarism

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via plagiarism software.

Telif Hakkı | Copyright

Copyright © 2022. Telif hakkı yazar(lar) tarafından YDUILAF'a devredilmiştir. Bu makale, Creative Commons Atıf Lisansının (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>) hüküm ve koşulları altında dağıtılan açık erişimli bir makaledir.

Copyright © 2022. Copyright has been transferred to YDUILAF by the author(s). This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License

(<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Zerdüştilik ve İşrâkîlikte İnsân-ı Kâmil Örneği: Keyhüsrev

Öz

Din, düşünce, sanat, edebiyat, müzik, hikmet, irfan ve felsefe gibi alanlardaki yenilikler ve ortaya çıkarılan ürünler, insan medeniyet destanının ortak ürünleridir. Bu ürünlerin tamamına yakını, tarih boyunca insanlığın ortak mirasına dayanan zincirleme ve birikimli çabalarının sonucudur. Yine her düşünür kendinden önceki düşünürlerin mirasını yorumlayarak, yenileyerek, güncelleyerek ve eklemeler yaparak kendi düşünce sistemini kurmuş ve temellendirmiştir. Nitekim her ardıl, selefenden aldığı güç ve ilhamla yola çıkmış, eleştiri ve katkılarıyla önceki medeniyetlerin mirasını temellendirmiş ve derinleştirmiş ya da rotasını ve kiblesini değiştirmiştir. Bu bakımdan her bilge insanlığın medeniyet destanının devasa birikiminden oluşan "filin sırtındaki serçe" olduğu ifade edilmiştir. Çünkü insanın derinliklerinde asla sönmeyen metafizik aşk ateşi, onu doruklara çıkarmaya, insanüstü mitolojiler üretmeye, mitik karakterler yaratmaya, ilahî niteliklere bürünmeye, mükemmel insan veya tanrısal idol ve peygamber karakterler yaratmaya yöneltmiştir. Bunu başarmak için insan, Tanrı'ya öykünmüş, bu soğuk ve karanlık yeryüzünde bir nurlu âlem, bir güneş şehri, bir kutsal harem, bir ideal yer, bir erdemliler şehri (el-medînetü'l fâzıla) veya Tanrı şehri kurmaya teşebbüs etmiştir. Bu çerçevede İran tarihi, dinî ve entelektüel açıdan incelendiğinde, insanın bu metafizik aşkı sayesinde İran'ın köklü ve arkaik bir geleneğe sahip olduğu görülmektedir. Bu köklü geleneğin büyük kriz ve şoklarda dahi varlığını koruduğu, tüm kesinti ve kopukluklara rağmen geleneksel İran ruhunu kaybetmediği anlaşılmaktadır. Geleneksel İran bilgeliği gömlek değiştirerek, her değişim ve dönüşümde kendini yenileyerek ve güncelleyerek, ancak her zaman geleneksel ruhunu besleyerek ve ana kodlarını koruyarak bunu başarmıştır. Nitekim İran, dünya fatihi İskender'in yaydığı Yunan felsefesini Helenizm'e, haşin Moğol şahlarını mutasavvıflara, Tanrı merkezli güçlü Sami geleneğini insan merkezli Arya geleneğine, Sami peygamberlerini efsanevî Arya peygamberşahlarına çevirmiştir. Bu çerçevede İran bilgeliği; Zâl'ı Ali'ye, Hüseyin'i Rüstem'e, Turan savaşlarını Kerbela edebiyatına ve son tahlilde İslam'ı Şiiliğe dönüştürerek kendi geleneksel kodlarına dayalı bir İslam-ı İranî kurmuştur. Bu makalenin konusu Kadim İran mitik ve dinî geleneğinde geçen insân-ı kâmil örneği Keyhüsrev'dir. Tanrısal karizma, görkemli nur ve büyümlü doğa olarak ifade edilen *hurra* sahibi İranlı mitik peygamberşahların en önemlisi kabul edilen Keyhüsrev'in özellikle Zerdüştilik ve İşrâkîlik metinlerinde kazandığı merkezi konumun çalışma boyunca izi sürülmüştür. Bu çalışmada fenomenolojik metot takip edilmiş ve her iki dinsel ve düşünsel ekolün ideal insân-ı kâmil portresini teşkil eden Keyhüsrev'in karakteristik nitelikleri ortaya konmuştur. Çalışmanın amacı Zerdüştilik ve İşrâkîlik ve Zerdüştilikte yetkin insanın en önemli örneği sayılan Keyhüsrev'in niteliklerine dikkat çekerek ezeli ve ebedi hikmet (el-hikmetu'l 'atika, el-hikmetu'l ezeliye), ezeli maya (el-hamiretu'l ezeliye), aşkın bilgelik (el-hikmetu'l mute'aliye) ve değişmeyen hakikatin (el-hakikatu's sabite) zamanlar üstü ruhunu yakalamaktır. Bu çalışmanın sonunda, sahip olduğu tanrısal karizma (*hurra*) sayesinde Keyhüsrev'in hem dünya yönetimini hem de manevî hükümlanlığı birleştiren bir peygamberşah, nur-i Mumammedi taşıyan bir insân-ı kâmil, bütün zamanların yöneticilerine örneklik teşkil eden ideal bir hükümdar olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu çalışmayla, Keyhüsrev'in doğum öncesinde yaşadıkları, doğum sonrası başına gelenler, yetiştirme şekli, hükümdarlığa geliş biçimi, adil ve başarılı dünya yönetimi gibi maceralarla dolu hayatının yanı sıra, özellikle güç ve iktidarın zirvesindeyken uzlete çekilmeyi iradesiyle seçmesi ve göğe yükselerek miraçla gözlerden kaybolması, onu, ölümlü insana ölümsüzlük yolunu göstermiş olan tarihin en cazip ve en sıra dışı karakterlerinden biri haline getirdiğine ışık tutulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Dinler Tarihi, Zerdüş, Sühreverdi, Keyhüsrev, Hurra, İnsân-ı Kâmil.

The Example of Perfect Man in Zoroastrianism and Illuminationism: Kayhosrow

Abstract

Innovations and creations in fields such as religion, thought, art, literature, music, wisdom, gnosism and philosophy are the common products of the human civilization epic. Almost all these creations are the result of chained and cumulative efforts based on the common heritage of humanity throughout history. Again, every thinker has established and grounded his system of thought by interpreting, renewing, updating and adding to the legacy of previous thinkers. As a matter of fact, each successor set out with the power and inspiration he received from his predecessor, deepened and grounded the legacy of previous civilizations with his criticisms and contributions, or changed his route and qiblah. In this respect, it can be said that every wise humanity is a "sparrow on the back of an elephant", which consists of the huge accumulation of the civilization epic. The metaphysical fire of love, which never goes out in the depths of man, has led him to reach peaks, to produce superhuman mythologies, to create mythical characters, to assume divine qualities, to create perfect human or human-idols and prophetic characters who imitate God and it led him to attempt to establish

a luminous realm, the city of the sun, the holy harem, the ideal place, the madina al-fazila or the city of God on this cold and dark earth. When the history of Iran is examined religiously and intellectually, it is seen that Iran has a deep-rooted and very ancient tradition formed thanks to this metaphysical love of people. It is understood that this deep-rooted tradition preserves its existence even under major crises and shocks, and does not lose the traditional Iranian theme despite all interruptions and disconnections. Traditional Iranian wisdom has accomplished this by changing shirts, renewing and updating in every change and transformation, but always nurturing the Iranian traditional spirit and preserving its main codes. As a matter of fact, Iran transferred the Greek philosophy spread by the world conqueror Alexander to Hellenism, the harsh Mongolian shahs to the Sufis, the God-centered strong Semitic tradition to the human-centered Arya tradition, the Semitic prophets to the mythical Iranian shahs, Zal to Ali, Husayn to Rostam, Turan wars to Karbala literature and in the final analysis, converted Islam to Shi'ism and turned it into an Islamic-i-Iranian based on its own existence. The subject of this article is Kayhosrow, an example of perfect human in the ancient Iranian mythical and religious tradition. The central position of Kayhosrow, who is considered to be the most important of the Iranian mythical prophet-kings who have *hurrah*, expressed as divine charisma, magnificent light and magical nature, has been traced throughout the study, especially in the texts of Zoroastrianism and Illuminationism (Ishraqiyyah). In this study, the phenomenological method was followed and the characteristic features of Kayhosrow, who constituted the ideal perfect human portrait of both religious and intellectual schools, were revealed. The aim of the study is to capture the timeless spirit of eternal wisdom (al-hikmah al-halidiyah), primordial yeast (al-hamirah al-ezeliyah), transcendent wisdom (al-hikmah al-mutaliyah) and unchanging truth by drawing attention to the qualities of Kayhosrow, who is considered the most important example of a perfect person in Zoroastrianism and Illuminationism. At the end of the study, it was concluded that Kayhosrow, thanks to his divine charisma (hurrah), was a prophet-king who combined both material world management and spiritual sovereignty, a perfect human being who carried the Nur-i Mumammedi, an ideal ruler who set an example for the rulers of all times. With this study, in addition to Kayhosrow's life full of adventures such as what he experienced before his birth, what happened to him after his birth, the way he was brought up, the way he came to the rulership, and the right-minded and successful world management, his chose to go into isolation, especially when he was at the peak of power and power, and ascended to the sky and disappeared from the eyes with ascension, have been shed light on the fact that Kayhosrow have become one of the most attractive and extraordinary characters in history, showing the mortal man the way to immortality.

Keywords: History of religions, Zarathustra, Suhrawardi, Kayhosrow, Hurrah, Perfect Human.

Giriş

Birikimli ve birbirini beseleyerek büyüyen geleneksel mirasın insanlık medeniyet destanında oynadığı kilit rolün farkında olmak oldukça önemlidir. Çünkü modernizmin doymak nedir bilmez kibriyle girdiği seri üretim ve teksir kültürü sarhoşluğu, geçmişi iptidai ve ilkel görmesine, geleneksel insani mirasla alay etmesine, bilgeliğin zamanlar üstü vahdetini yok saymasına ve son tahlilde insanlığı kökleri kesilmiş bir ağaç kütüğü gibi kuru ve hayattan yoksun bir mekanik yapay zekâ ucubesine indirgemıştır. Ebû'r-Reyhân Bîrûnî'nin meşhur eseri *Tahkîku mâ li'l-Hind*'in girişinde tartışmaya açtığı konu geleneksel insani mirasın ehemmiyetine yapılan önemli bir vurgudur. Bîrûnî'nin sorusu ilginçtir: Görülenler mi, işitilenler mi önemlidir? Bu soruya ilk etapta verilecek cevap –tıpkı söylediği gibi- görülenlerin daha önemli olduğu yönündedir. Ancak Bîrûnî bu yüzeysel cevaba karşı çıkar ve şu can alıcı açıklamayı yapar: "Eğer rivayet kültürü olmasaydı diğer bir ifadeyle eğer geleneksel aktarım olmasaydı ve eğer tek tek her insan kısa ömrü içerisinde yalnızca gördükleriyle yetinseydi, bu koskoca insanlık medeniyeti nasıl oluşurdu?"¹ Açtığı bu tartışmayla Bîrûnî, kısa ömürlü her bir insanın yalnızca gözlemlerine ve kazanımlarına dayalı sınırlı bilgi birikimini, insanlığın uzun ömürlü tümel çabalarının aktarımından oluşan kapsamlı hazineyle mukayese ederek, her defasında sıfırdan medeniyet inşasına girmeyen aksine önceki mirasın geldiği noktadan ileriye kesintisiz devam eden zincirleme ve geleneksel bir birikimin ne denli hayati olduğunu ortaya koymaya çalışır.

Var olanla yetinmeyen, fiziki-materyal dünyayı kendisi için dar gören, bilinmeyen dünyalara ve saklı hazinelere ulaşmayı arzu eden insanın metafizik aşkı, çocukluktan ergenliğe doğru mesafe kat eden

¹ Ebu Reyhan el-Bîrûnî, *Tahkîkû mâ li'l-Hind* (Beyrut: Alemu'l Kutub, 1403), 13.

insanlığın tekâmül seferinin en önemli tetikleyici unsuru sayılabilir. İnsanın derinliklerinde hiç sönmeyen bu metafizik aşk ateşi, onu zirve noktalara ulaşmaya, insanüstü mitolojiler üretmeye, efsanevî karakterler oluşturmaya, tanrısal niteliklere bürünmeye, Tanrı'yı taklit eden yetkin insan veya insân-ı kâmil idoller ve peygamberşah² karakterler oluşturmak suretiyle bu soğuk ve karanlık yeryüzünde nurânî bir âlem, güneş şehri, kutsal harem, ideal mekân, medînetü'l-fâzilâ veya Tanrı şehri kurma teşebbüsüne sevk etmiştir.

İran tarihi dinsel ve düşünsel olarak incelendiğinde İran'ın, insanın bu metafizik aşkı sayesinde oluşmuş köklü ve oldukça kadim bir geleneğe sahip olduğu görülmektedir. Bu köklü geleneğin önemli krizlerde ve sarsıntılar altında bile öz varlığını koruduğu, geleneksel İranî izleği bütün kesintilere ve kopukluklara rağmen kaybetmediği anlaşılmaktadır. İran bilgeliği bu geleneğini korurken ve geliştirirken en çok da salt akıl veya logostan değil kalbe dayalı mitostan veya mitolojiden yararlanmıştır. Mitoloji İran bilgeliğini ve geleneğini tarih boyunca nerdeyse kesintisiz bir biçimde beslemiştir. Nitekim İran'ın tuzlu ve kurak çöllerinden ârif, filozof, sufi, şair ve teolog gibi sayısız düşünürün çıkmasını, beklenen kurtarıcı mitini ateşlemek suretiyle gerçekleştirmiştir. O halde İran mitolojisine göre, kutsal İranviç'te, bütün gün ve ayların tanrısal bir isimle müsemma olduğu İran takviminin kutsal zamanın herhangi bir anında doğan her çocuk, bir beklenen Mehdi ve kurtarıcı Saoşyant olabileceyse, bu kadar büyük düşünürün ortaya çıkmasına şaşmamak gerekir.

İranî dinî düşüncenin omurgası niteliğindeki Zerdüştlüğün asırlarca İran'da ortaya çıkan düşünceleri ve bu bağlamda İslam sonrası önemli felsefi-mistik düşünce okullarından İsrakîliği etkilediği anlaşılmaktadır. İsrakî düşünce mektebinin kurucusu Sühreverdî'nin İran'ın tevhide dayalı antik geleneğinden ilham aldığı şaheseri sayılan Hikmetü'l-İsrâk'ın girişinde dile getirmektedir. Sühreverdî'nin eski İran mitik ve dinî geleneğinden aldığı ilhamlardan biri de kuşkusuz "kusursuz insan" veya "yetkin insan" diye tercüme edilebilecek *insân-ı kâmil* düşüncesidir.

Tıpkı İslam peygamberinin kendisini önceki peygamberlerin varisi ve hikmetlerinin tasdik edicisi olarak ilan ettiği gibi, İsrâk filozofu Sühreverdî de kendisini İran hikmetinin varisi ve ihya edicisi olarak görerek, usta bir fenomenolog (kâşifu'l-mahcûb) dehasıyla, Sami din diline dayalı nebevi hikmeti, kadim İran'ın mitik diline dayalı Hüsrevani-Pehlevani-Keyyani peygamberşahların bilgeliğiyle birleştirerek ideal yetkin insanın ya da insân-ı kâmilin geleneksel ayak izini sürmüş ve bu çabasını –tıpkı Hermes ve Platon'a tatbik ettiği gibi- Keyhüsrev'e tatbik etmiştir. Bu çalışmada kadim İran mitolojisinden İsrâkîlik mektebine kadar geçen süreçte bir insân-ı kâmil protipi olarak görülen Keyhüsrev'in özgün karakteri ele alınmıştır.

Yöntem

Bu çalışmada fenomenolojik yöntem takip edilmiştir. Din fenomenolojisi yöntemi ışığında gerek dinî gerekse fikrî ekollerin ideal mükemmel insan portresini oluşturan Keyhüsrev'in karakteristik özellikleri tespit edilmiştir. Çalışmada Zerdüşti metinler, İsrâkî metinler ve kısmen de Firdevsî'nin Şehnâmesi referans kaynağı olarak kabul edilmiş ve bu metinlerin anlam dünyasına nüfuz etmeye çalışılmıştır. Din fenomenolojisi metodu ışığında incelenen söz konusu metinler üzerinden Keyhüsrev'in tasavvufi ve mitsel doğasına ışık tutulmuştur.

1. Keyhüsrev Öncesi Dönem

İran'ın mitolojik ve gerçek tarihinin kurucuları, birbiri ardına gelen dört önemli hanedandan oluşur. Bu hanedanlar sırasıyla Pişdadiler, Keyyaniler, Aşkaniler ve Sasanilerdir. Zerdüştilerin kutsal kitabı Avesta, Pehlevice yazılmış Zerdüşti metinler ve Firdevsî'nin *Şehnamesine* göre tarihte ilk defa insanları adaletle yöneten, ilk defa yasaları vaaz eden ve mazlumun hakkını zalimden alan İran padişahları silsilesi Pişdadilerdir ve bu hanedanın atası Keyumers ve en adil hükümdarı Huşeng kabul edilmektedir.³ Bazı

² Bu kavramla hem maddî hem de manevî dünyanın hâkimi kastedilmiştir. Nitekim her peygamber maddî dünyanın hâkimiyetini elde etmemiştir.

³ Ebul Hasan Muhammed Emin Golistane, *Mamau't-Tecarih ve'l-Kısas*, ed. Seyyid Muhammed Taki Muderris Razevi (Tahran: İntişarat-i Danişgah-i Tahran, 1396), 24; Cihangir Uşiderî, *Danışname-yi Mazdayesna* (Tahran: Neşr-i Merkez, 1370), 209.

kaynaklarda Keyumers'in ilk insan ve Huşeng'in ise ilk adil hükümdar olduğu aktarılmaktadır.⁴ Genel olarak Pişdadiler silsilesi Keyumers'le başlatılsa da söz konusu hanedan içerisinde ilk adil hükümdar olarak Huşeng ismi ön plana çıkmaktadır.⁵ Avesta'da *Peş-dad* veya *para-data* olarak geçen kelime öncü-lider anlamında kullanılmıştır.⁶ Rivayetlere göre bu ilk İran adil hükümdarlar silsilesi olan Pişdadilerin toplam sayısı 12 olup toplam hükümdarlık süreleri 2450 yıldır.⁷ Diğer bir rivayette bu hanedanın toplam hükümdarlık süresi 2556 yıl olarak belirtilmektedir.⁸ Pişdadiler hanedanı ile ilgili mitik anlatılar İranlılar ile Hindular arasında ortaktır. Nitekim bu hanedanın hükümdarlarından bazıları Vedalarda Brahmanların ismi olarak da zikredilmektedir. Bu hanedanın hükümdarları sırasıyla şunlardır: Keyumers, Siyamek,⁹ Huşeng, Tahumers, Cemşid, Dahhak, Feridun, İreç, Menuçehr, Nuzer, Tahmasp, Gorşasp.¹⁰

Anlatıma göre, başlangıçta Pişdadiler hanedanı hükümdarları, ilahî görkem, celâlî nur veya tanrısal karizma olarak ifade edilebilecek *hurraya* sahip peygamberşahlar olarak insanları yönetiyorlardı. Bu dönemde insanlık tarihinde ve medeniyet destanında oldukça önemli ilerlemeler sağlanmıştır. Nitekim ateş keşfedilmiş, evler inşa edilmiş, madenler ortaya çıkarılmış, demir keşfedilmiş ve kullanılmış, bayram ve festivaller düzenlemeye başlanmış, iplikten elbiseler dokunmuş, güzel kokular icat edilmiş, mücevherler ve değerli maddenler bulunmuştur.¹¹

Pişdadiler hanedanı için adil bir yönetici olmaktan ziyade ilk pir, peder veya hanedanın kaynağı ve atası kabul edilen Keyumers'in Siyamek isimli oğlu henüz babası hayattayken divlerle¹² girdiği savaşta öldürülür ve böylece hükümdar olmadan dünyadan ayrılır. Bunun üzerine Siyamek'in oğlu ve ilk adil peygamberşah hükümdar olan Huşeng divlerden babasının intikamını alarak Keyumers'ten sonra o zamanki tüm dünyaya yani yedi ülkeye hükümdar olur. Kırk yıl boyunca dünyayı adaletle yönetir, ateşi ve demiri keşfeder, Sedeh bayramı geleneğini başlatır, hayvan derilerinden giyecek yapmayı insanlara öğretir.¹³ Huşeng'ten sonra Tahumers Pişdadi hükümdarlığının tahtına oturur ve divleri ortadan kaldırmada büyük mücadeleler verir, dört ayaklı hayvanlardan bazılarını evcilleştirir ve insanlığın yararına olacak bazı iyi gelenekleri başlatır.¹⁴ Tahumers'ten sonra oğlu Cemşid hükümdar olur ve demiri eriterek kılıç kalkan yapmaya başlar. Yine Cemşid, taşlardan mücevherler çıkarır, güzel kokular üretir, gemicilik, iplik yapımı, dokuma ve elbise dikimini insanlara öğretir. Cemşid döneminde insanlar ateş muhafızları, savaşçılar, çiftçiler ve işçiler olmak üzere dört guruba ayrılır. Cemşid görkemli bir padişahlık tahtını inşa eder, her Ferverdîn ayının Hürmüzd günü bu tahta çıkar ve insanlar bu güne "Nevruz" demeye başlarlar. Cemşid, vaktini üç yüz yıl boyunca iyilik yaparak, Tanrı'ya ibadet ederek ve adaletle hükümdarlık yaparak geçirir. Fakat ne yazık ki bir süre sonra bencillik ve gurur onu sarar ve kendisini yeryüzü tanrısı olarak zannetmeye başlar. Bu duruma düşünce tanrısal karizma olan *hurra* ondan uçup gider. Sonunda İran'dan bir ordu muhtemelen Mezopotamya kralı olan Dahhak'a giderek onu İran'a getirir, Dahhak topladığı kalabalık bir orduyla Cemşid'e saldırır ve böylece Cemşid kaçarak kayıplara karışır. Cemşid daha sonra bir gün Çin denizinin kenarında ortaya çıkınca Dahhak onu ikiye ayırır ve "Arnevaz" ile "Şehnaz" adlı iki kızını kendisi için eş olarak alır.¹⁵

İnsanlara düşmanlığı ve onların huzurunun bozulmasını görev bilen Ehrimen, bu dönemde Dahhak'ın yönetimini fırsat bilerek, bilge İran padişahlarının bütün iyi geleneklerini ortadan kaldırma ve insan soyunu yok etme şeklindeki ezeli arzusuna kavuşmak için harekete geçer. Bu şeytani planı Dahhak uygulamaya koyar: Her gün iki genç insanın beynini, Dahhak'ın omuzlarında bulunan yılanlara yedirmek.

⁴ Zebihullah Safa, *Hamase-serayi der İran* (Tahran: İntişarat-i Firdevs, 1387), 396-401.

⁵ Mehrdad Behar, *Pejuheşi der Esatir-i İran*, ed. Ketayun Mazdapur (Tahran: İntişarat-i Agah, 1386).

⁶ Mehrdad Behar, *Costari Çend der Ferhang-i İran* (İntişarat-i Fikr-i Ruz, 1376), 85.

⁷ Hamdullah Mustevfa, *Tarih-i Gozideh*, ed. Abdülhuseyh Neyayi (Tahran: İntişarat-i Emir Kebir, 1364), 11.

⁸ İbn Belhi, *Farsname*, ed. Guy le Strange - Reynold Alleyne Nicolson (Tahran: İntişarat-i Esatir, 1384), 9.

⁹ Behar, *Costari Çend der Ferhang-i İran*, 83.

¹⁰ Ebulkasım İsmailipur, "Usture-i Keyhusrev der Şahname", *Mecelle-yi Ferheng ve Hüneri* 76 (1389), 58-59.

¹¹ Behar, *Costari Çend der Ferhang-i İran*, 83.

¹² Kötücül, güçler, ya da negatif enerji, yalancı tanrı, Şeytan yerine kullanılan mitik ve dinî bir kavram.

¹³ Safa, *Hamase-serayi der İran*, 411-412.

¹⁴ Safa, *Hamase-serayi der İran*, 418.

¹⁵ Safa, *Hamase-serayi der İran*, 424-425.

Ancak “Armayil” ve “Garmayil” adlı iki görevli, sürekli olarak getirilen iki gençten birini serbest bırakarak hayatlarını kurtarır. Hükümdarlığının bitimine 40 yıl kala Dahhak bir gece rüyada *hurra* taşıyan üç kişi görür. Rüya tabircileri Dahhak’ı Feridun’un ortaya çıktığından haberdar ederler. Bunun üzerine Dahhak, Feridun’u aramaya çıkar. Bu esnada demirci Kava, Dahhak’a karşı isyan başlatır, isyanın lideri olarak Feridun’u seçer ve onu Dahhak’a karşı savaşıma teşvik eder. Sonunda Feridun, Dahhak’ı Demavend dağının bir mağarasında asarak öldürür.¹⁶

Cemşid’in soyundan gelen Abtin ve Frank’ın oğlu Feridun, geniş bir coğrafyaya yayılmış hükümdarlık topraklarını üçe bölerek üç oğluna teslim eder. O İran’ı İrec’e, Turan’ı Tur’a ve Şam’ı Silem’e verir. Tur ve Silem, İrec’i öldürür ve bunun üzerine Feridun, İrec’in intikamını almak üzere Menuçehr’i harekete geçirir.¹⁷ Feridun’un torunu ve Pişeng’in oğlu olan Menuçehr, Nerimen ve Karen gibi pehlivanların yardımıyla Tur ve Silem’i öldürür. Feridun savaştan dönen Menuçehr’i kendi yerine padişah olarak seçer ve sonrasında vefat eder.¹⁸ Şâhnâme’ye göre Pişdadi hanedanı, Zuthmasp veya Gorşasp’ın ölümü ve Keyyaniler hanedanının ilk atası sayılan Keykubat’ın tahta geçmesiyle sona erer. Tarihi metinlerde Pişdadi hanedanının merkezi hakkında net bir bilgi olmasa da yapılan çıkarımlara göre bu hanedanın merkezi günümüz İran’ın kuzeyinde yer alan Mazendaran ilinin Amol ilçesinin tarihsel “Taberistan” bölgesine düşen “Kus” kasabasıydı.¹⁹

İran mitolojisine göre, Pişdadilerden sonra ikinci İran hanedanı Keyyaniler dönemi başlar. Avesta’da bu hanedanın mensupları hükümdar olarak geçmezken, sonraki Orta Farsça edebiyatında ve bu bağlamda Pehlevice metinlerde Pişdadilerden sonra yönetime geçen ikinci İran hükümdarlar hanedanı olarak zikredilirler.²⁰ Köken olarak Keyan ya da Keviyani köklerinden türemiş olan Keyyaniler, bilge veya âlim anlamına gelen “key” kelimesinin çoğul şekli olarak kullanılmıştır. Bu kelime Avesta’da “kevi” şeklinde kullanılmıştır. Avesta’da Keviler (keyyaniler) ve Kerpenler, Zerdüş’t’e düşmanlık eden dinî ve siyasi otorite sahipleri olarak betimlenirler.²¹

Keyyaniler hanedanı üç dönem halinde ele alınır.²² İlk dönem, Keykubat’ın hükümdarlığının başlamasından Keyhüsrev’in kayıplara çekilmesine kadar devam eder. Keyyaniler hanedanının bu ilk döneminin bariz özelliği, uzun süren İran-Turan savaşlarıdır. Bu savaşlar, Keykavus’un meşhur oğlu Siyaveş’in, Turanî hükümdar Afrasyab tarafından öldürülmesi ve bu yüzden İranlıların Siyaveş’in intikamını Turanîlerden alma arzusunun zirveye çıkmasına sebep olur. Keyyanilerin ilk döneminin ilk hükümdarı Keykubat’tan sonra Keykavus ikinci keyyani hükümdar olarak yönetimi üstlenir. Bazı kaynaklarda Keykavus’un, tarihsel Akamenidi (Hahamenişî) hükümdarı Kambuça olduğu ifade edilir.²³ Diğer bazı kaynaklarda ise mitik Keykavus’un, Herodot’un tarih kitabında söz ettiği Diyuk olduğu belirtilir. Keyyanilerin bu ilk döneminin üçüncü hükümdarı meşhur Keyhüsrev’dir. Mitik anlatılara göre, baba Siyaveş ve anne Frengiz’in oğlu olan Keyhüsrev, Turan’a asker çıkararak Turanîlere ağır bir darbe indirir, Afrasyab’ı öldürerek Siyaveş’in intikamını alır ve böylece İran-Turan savaşlarına son verir. Hasan Pirneya ve Ebu Reyhan Bîrûnî gibi bazı kimseler, Keyhüsrev’in Büyük Kûrûş olduğunu ifade ederler.²⁴

Keyyaniler hükümdarlığının ikinci dönemi, Lohrasp ile başlar ve bu dönemin en önemli özelliği, Goştasp’ın koruyucusu olduğu Zerdüştlüğün yayılması ve resmîyet kazanmasıdır. Bu dönemde Goştasp ve meşhur pehlivan oğlu İsfendiyar tarafından verilen mücadele ve yapılan savaşların çoğu Zerdüştlük dinî uğruna gerçekleştirilir. Bu dönemin hükümdarları Lohrasp, Goştasp ve İsfendiyar olarak kabul edilir. Ancak İsfendiyar, hükümdarlığa gelme fırsatını elde etmez. Bu dönemin, genel olarak İran sözlü kültürünün Akamenidi tarihine dair mitik ve gerçek rivayetlerinin bir sentezi olduğu ifade edilebilir. Nitekim

¹⁶ Safa, *Hamase-serayi der İran*, 451-452.

¹⁷ Safa, *Hamase-serayi der İran*, 462.

¹⁸ Safa, *Hamase-serayi der İran*, 474-475.

¹⁹ Feridun Cüneydî, “Paytahtha-yi Esâtirî” (Erişim 22 Ağustos 2022).

²⁰ Behar, *Costari Çend der Ferhang-i İran*, 91.

²¹ Behar, *Costari Çend der Ferhang-i İran*, 92.

²² İhsan Yarşatır vd., *Tarih-i İran-i Kembric* (Tahran: İntişarat-i Emir Kebir, 1394), 548.

²³ Hasan Pirneya, *Asr-i Esatiri-yi Tarih-i İran*, ed. Siruz İzedi (Tahran: İntişarat-i Hirmend, 1395), 10.

²⁴ Ebu Reyhan Bîrûnî, *Asarul Bakiye*, çev. Ekber Dana Suruşt (Tahran: İntişarat-i Emir Kebir, ts.), 152; Pirneya, *Asr-i Esatiri-yi Tarih-i İran*, 11.

Akamenidiler ile ilgili çok sayıda veri İran sözlü ve kayıtlı belleğinden silinmiş olsa da Kûrûş ve Ardeşir gibi önemli hükümdarların yaşamına dair bazı bilgiler gibi, İranî bellekten Keyyanilerin üçüncü dönemi hakkında geride kalan önemli bazı hatıralar da mevcuttur. Keyyaniler dönemi hükümdarları sırayla şunlardır: Keykubat, Keykavus, Keyhüsrev, Lohrasp, Goştasp, Behmen, Hamay, Keydarap, Dara. Keyyanilerin üçüncü dönemi, tarihsel varlığı kayıtlara geçmiş olan Akamenidi hükümdarlarını kapsar ve bu süre Hamay'dan Dara'ya kadar devam eder.

2. Zerdüştlük'te Keyhüsrev

Keyhüsrev'in annesi Ferengiz, Turanî Afrasyab'ın kızıdır. Turanî anne ve İranî babadan doğan bu mistik karakter iki milli gücü birleştirip iyilik ve erdemde kullanmış peygamberşah bir karakter olarak İranî ruhunu beslemede seçkin bir yere sahiptir. Keyhüsrev, Avesta'da "erdemli şah" anlamına gelen Kavi Hawşarwat kelimeleriyle anılır. Avesta'da Keyhüsrev'in yanı sıra Godrez, Tus, Peşuten ve Gorşasp ölümsüzler olarak bilinirler.²⁵ Mitik anlatı Keyhüsrev'i şöyle aktarır: Siyaveş daha önce üvey annesi Sudabe'nin iftirası üzerine babası Keykavus'un gazabına uğrar, bunun üzerine ülkesini terk edip Turan padişahı Afrasyab'a sığınır, Afrasyab'ın kızı Ferengiz'le evlenir ancak bir müddet sonra Afrasyab'ın kendisinden şüphelenmesi sonucu öldürülür ve geride Ferengiz ve oğlu Keyhüsrev'i bırakır. Bir gece Suruş (kurtarıcı mit) Godrez'in rüyasına girer ve İran'ın kurtuluşunun Siyavuş'un oğlu Keyhüsrev'in İran'a getirilmesiyle ancak mümkün olduğunu ve bu işi de Tu'nun oğlu Geyu'dan başkasının yapamayacağını söyler. Geyu babasının emriyle Turan diyarına varır, uzun bir süre sonra Keyhüsrev'i bulur, annesi Ferengiz'le beraber İran'a getirir ve böylece Keyhüsrev İran'a şah olarak seçilir. Keyhüsrev, ihanet sonucu öldürülmüş babası Siyaveş'in intikamını Afrasyab'ı öldürerek alır.²⁶ Behmen kalesini alır ve orada Azergeşp adlı meşhur ateşgedeyi inşa eder ve Çiçest Gölü kenarında kurban verir.²⁷ Sonunda o dünyayı terkeder ve kayıplara karışır.²⁸

Keyhüsrev, henüz annesinin karnındayken babası, Turan hükümdarı olan Afrasyab tarafından öldürülür. Afrasyab, anne karnındaki cenini de öldürmek isterken Piran Visa isimli veziri sayesinde vazgeçer. Gayu Turan ülkesine giderek Keyhüsrev ve Annesini İran'a getirir. Keykavus hükümdarlığı Keyhüsrev'e bırakmak ister ancak Keykavus'un oğlu Feribraz'ın destekleyicisi olan Tus'un muhalefetiyle karşılaşır. Bunun üzerine Keykavus Behmen kalesinin fethini hükümdarlık şartı olarak belirlemek zorunda kalır. Feribraz ve Tus söz konusu kaleyi alamazken veya kapısını açacak güçten yoksunken Keyhüsrev bölgeyi kontrol altına alır, kaleyi fetheder ve orada meşhur Azergeşp Ateşgedesi'ni inşa eder.²⁹ Keyhüsrev tahta geçer geçmez Tus adlı meşhur komutanını Siyaveş'in intikamını almak için büyük bir orduyla Turan üzerine gönderir. Bu askerî harekât ilkin Siyaveş ve Cerira'nın oğlu olan Frud'un ölümü ve ardından Tus'un savaşı kaybetmesi ile sonuçlanır. İkinci askerî harekâta da Tus yenilmek üzereyken İranlıların imdadına Rüstem yetişir. Savaşın devamında Piran Visa'nın ölümünden sonra Rüstem Afrasyab'la savaşı ve onu esir alır. Savaş sonunda Afrasyab, Keyhüsrev tarafından öldürülür. Altmış yıllık hükümdarlığın ardından Keyhüsrev, tıpkı Cemşid gibi enaniyet ve gurura kapılma endişesinden dolayı hükümdarlıktan çekilme kararını alır ve Lohrasp'a taç ve tahtı teslim ettikten sonra insanlardan uzaklaşır ve tamamen kayıplara karışır.³⁰

²⁵ Uşiderî, *Danışname-yi Mazdayesna*, 400; İbrahim Purdavud, *Avesta: Yeştha* (Tahran: İntişârât-i Nigah, 1394), 2/219; Henry Corbin, *Revabıt-i Hikmet-i İsrak ve Felsefe-yi İran-i Bastan*, çev. Ahmed Ferdid, Abdulhamid Gulşen (Tahran: İntişârât-i Esâtir, 1385), 63-68; Efsane Hatun Abâdî, "Keyhüsrev Der Felsefe-yi Şeyh Şehabuddin Sühreverdî ve Mukayese-yi Caygah-i u Der Endişe-yi Şeyh-i İsrâk bâ Mütûn-i Esâtir-i, Hamâse-yi Milli ve Mütûn-i Tarihî Pes Ez İslam", *İrfan, İslam, İran ve İnsan-i Muasır* (Tahran: Muessese-yi Pejuhesh-i Hikmet ve Felsefe-yi İran, 1385), 306.

²⁶ *Avesta: Kohenterin Surudha ve Metinha-yi İranî*, çev. Celil Dusthah (Tahran: İntişarat-i Mervarid, ts.), 475, 499.

²⁷ *Avesta: Kohenterin Surudha ve Metinha-yi İranî*, 306, 349.

²⁸ Uşiderî, *Danışname-yi Mazdayesna*, 400; Purdavud, *Avesta: Yeştha*, 2/219; Seyyid Mustafa Azmayeş, *Ba Firdevsî: Sülûk-i Süfiyane Ta Diyar-i Simurg* (Tahran: İntişârât-i Hakikat, 1386), 54-58; Abadî, "Keyhüsrev Der Felsefe-yi Şeyh Şehabuddin Sühreverdî ve Mukayese-yi Caygah-i u Der Endişe-yi Şeyh-i İsrâk bâ Mütûn-i Esâtir-i, Hamâse-yi Milli ve Mütûn-i Tarihî Pes Ez İslam", 305-306.

²⁹ Muhammed Rıza Adil, *Ferheng-i Cami-i namha-yi Şahname* (Tahran: İntişarat-i Saduk, 1372), 374.

³⁰ Adil, *Ferheng-i Cami-i namha-yi Şahname*, 374.

Keyhüsrev, İran'ın mitolojik hükümdarlarından sayılır. Bu hükümdarın doğumu, yetişmesi, faaliyetleri ve akıbeti büyük oranda tarih ötesi ve doğa ötesi bir biçimde aktarılır. Nitekim Keyhüsrev düşman topraklarında doğar, ışıklar ülkesi olan nurânî İran'ın karşı tarafında yer alan karanlıklar ülkesi Turan'da dünyaya gözlerini açar. Ehrimen toprakları olan Turan'da, Turanî hükümdar olan Afrasyab'ın yakın akrabası, pehlivanı ve veziri olan Piran Visa tarafından yetiştirilir. Piran Visa tıpkı hamile olan annesini ölümden kurtardığı gibi Keyhüsrev'in de hayatta kamasına mucizevî bir şekilde vesile olur ve onun büyüüp yetişmesini sağlar. Keyhüsrev'in dünyaya gelişi, İranlılarda, Turanîlerden intikam alma hırsını tahrik eder. Keykavus, Gudraz'ın güçlü oğlu ve hükümdarın komutanlarından biri olan Gayu'yu şehzade Keyhüsrev'i Turan'dan İran'a getirmesi için görevlendirir. Uzun ve tehlikelerle dolu bir yolculuk macerasından sonra Keyhüsrev başarılı bir şekilde İran sarayına getirilir.³¹

Mucizevî doğumunun yanı sıra Keyhüsrev, tıpkı Feridun, Zâl ve Keykubat gibi, dağlarda ve ormanlarda sıra dışı bir şekilde yetişip büyür. Keyhüsrev doğar doğmaz Afrasyab, yüksek dağlara götürülüp çobanlara teslim edilmesini, böylece geçmişini tamamen unutmamasını ve babasının başına gelenlerden asla haberdar olmamasını, uyanmaması için her türlü eğitimden yoksun kalmasını sağlamak ister. Ama Keyhüsrev geçmişi, âni ve geleceği yansıtan bir ayna yani cam simli sihirli-mucizevî bilgi kaynağını elde eder. Keyhüsrev, bu sayede karanlık ile aydınlığın iç içe geçtiği bin yıllık bir dönemin sonunda ortaya çıkarak dünyaya adalet ve ışık getirir ve böylece yeniden iyilik ve aydınlık onunla dünyada hâkim olmaya başlar.³²

Keyhüsrev'in çocukluk dönemi ile ilgili anlatılar da mitik ve mucizevî olaylarla dolu geçer. Nitekim o henüz on yaşındayken domuz ve ayıyı yere serer, ava çıkar ve aslan ile kaplanı avlar. Yine Keyhüsrev çocukken onu yetiştiren çobanın, Afrasyab'ın veziri ve arka planda Keyhüsrev'i koruyan Piran Visa'ya "Keyhüsrev'in ceylan yakaladığını ama aslan ve kaplandan korktuğunu iletirken bir süre sonra aslan ve kaplandan bile artık çekinmediğini" bildirdiği rivayet edilir.³³

Keyhüsrev başlangıç zamanlarından itibaren nurânî ve ışıldayan bir rehber olarak betimlenir. Yapılan betimlerde Güneş küresinden daha parlak olduğu ifade edilir. O, pehlivan Geyu ile ilk karşılaşırken güzel ve nurlu bir genç, elinde bir ayna, saçlarını bağlamış bir toka varken parıldayan bir pınarın kenarında betimlenir.³⁴

İran mitolojisi ve Zerdüşti rivayetlere göre, Keyhüsrev dünyanın sonunda gerçekleşecek olan büyük dönüşümün yenilikçisidir. Bu hayret verici dönüşüm, aslında nurun zulmete, iyiliğin kötülüğe, adaletin zulme nihai olarak egemen olacağı bir biçimde gerçekleşecektir. Siyaveş'in kalleşçe öldürülmesinden Keyhüsrev'in doğumu ve gelişmesine kadar geçen süreç, kötülük, bozgunculuk, katliam, talan, yağma, yıkım ve tahrip geçiren bir dönem olmuştur. Bütün bu belirtiler, iyilik ile kötülüğün iç içe geçtiği bin yıllık süren gomiziş döneminde Ahuramazda ve Ehrimen arasındaki mücadeleleri anımsatır. Ehrimeni faaliyetlerin zirveye çıktığı bir dönemde Keyhüsrev dünyaya gelir. Bu dönemde Turanî hükümdar Afrasyab, karanlığın, gecenin ve yıkımın, Keyhüsrev ise ışığın, güneşin ve özgürlüğün sembolüdür.³⁵

Keyhüsrev ile ilgili anlatılan mitik ya da mucizevî anlatılardan bir diğeri de onun Behzad diye adlandırılan atıdır. Rivayete göre, Siyaveş'in güzel atı Behzad, Keyhüsrev'e ulaştığında ve Keyhüsrev ona bindiğinde aniden gözlerden kaybolur. Buna tanıklık eden Geyu, Ehrimen'in ata dönüşüp Keyhüsrev'i yok edip etmediği konusunda endişeye kapılır.³⁶

Antik Vedic metinlerde Keyhüsrev'in muadili olan ve iyi ses anlamına gelen Susravas, Hint mitolojisinde savaş tanrısı olan İndra'nın yardımcılarından biri olarak geçer. Buna göre İndra onun sayesinde düşman komutanlarından yirmi kişiyi ve altmış bin doksan dokuz savaşçılarını yok eder.³⁷ Kadim İran

³¹ İhsan Yarşatır, "Tarih-i Milli-yi İran", *Tarih-i İran: Ez Silukiyan ta Firupaşi-yi Devlet-i Sasanıyan*, trc. Hasan Anuşa (İntişarat-i Emir Kebir, 1368), 3/487.

³² Said Hamidiyan, *Deramedi ber Endişe ve Hüner-i Firdevsi* (Tahran: İntişarat-i Merkez, 1372), 310.

³³ Hamidiyan, *Deramedi ber Endişe ve Hüner-i Firdevsi*, 310.

³⁴ Hamidiyan, *Deramedi ber Endişe ve Hüner-i Firdevsi*, 312.

³⁵ İsmailipur, "Usture-i Keyhusrev der Şahname", 68.

³⁶ Firdevsi, "Şahname", 3/210.

³⁷ Yarşatır, "Tarih-i Milli-yi İran", 3/561-562.

mitolojisinde en önemli erdemli şahırlardan biri olan Keyhüsrev, Siyaveş'in oğlu ve Keykavus'un torunu olup Avesta'da övülen merkezi mitik karakterlerdendir. Avesta'da Keyhüsrev'le birlikte diğerk keyyani pehlivanlar da övülür. Ferverdin Yeşt'te 133-136 arası bentlerde Keyhüsrev öncesi dönemde yaşamış olan yedi Keyyani liderin fravahrı (ruhları) bir arada yüceltilip övülürken Keyhüsrev'in fravahr'ı özel ve ayrı bir biçimde övgü konusu edilir. Yeştlerde Keyhüsrev, iyi organize edilmiş gücü, tanrısal bir bağış sayılan karizmatik üstünlüğü, fethedici doğası, iyi uygulanan yönetimi, değişmeyen emri ve yenilgi tanımaz kararlılığından dolayı övülür. Bir savaşçı olarak betimlenen Keyhüsrev, sahip olduğu tanrısal güç ve *hurra* ile tek darbeyle düşmanlarına üstünlük sağlar.³⁸

Avesta'nın 19. Yeştı sayılan Zamyad Yeşt'te de Keyhüsrev'in kalleşçe öldürülen babası Siyaveş'in intikamını almak üzere Afrasyab ve kardeşini esir aldığı belirtilir ve muzaffer bir komutan olarak betimlenir. Keyhüsrev Avesta'da genel olarak ölümsüz, muzaffer komutan, mağlup olmayan lider, düşmanın korkulu rüyası, mutlak galip ve ebedi bir komutan olarak zikredilir. Örneğin Zamyad Yeşt'in 73-77 arası bentlerinde Keyhüsrev'in zaferine işaret edilir ve İran'ın Turan'a karşı milli zaferinin dönüm noktası sayılan Afrasyab'ın kardeşi Garsiyuz'un beyaz geniş ormanlıkta, uzun ve çetin bir savaşın ardından öldürülmesi aktarılır.³⁹ Keyhüsrev yaptığı fetihler arasında, günümüz İran'ın Erdebil kenti yakınlarında yüksek bir dağda bulunan diğerk din mensupları ve kâfirlere ait olan Behmen kalesi Pehlevice yazılmış Zerdüşti metinlerde önemle vurgulanır. Genellikle Zerdüşti metinlerde Keyhüsrev'in dinî kimliği ön plana çıkarılır ve mitik kimliği ötelenerek tarihsel bir karaktere dönüştürmeye çalışılır. Ancak bu metinlerde Keyhüsrev, Zerdüşti bir dinî karaktere dönüştürmeye çalışıldıkça onun mitik karakteri güçlenirken tarihsel kişiliği gölgelenmiş olur.⁴⁰

Keyhüsrev'in kutsal mistik gücüne yapılan göndermelerin yanı sıra onunla ilgili Avesta'da şu ifadeler dikkat çekicidir:

"Keyhüsrev'in fravahrını överiz".⁴¹

"Senin *hurranın* (tanrısal nur) ışığı sayesinde Keyhüsrev, günahkâr Turanî Afrasyab ve kardeşi Garsiyuz'a karşı üstün geldi ve onları esir aldı. Siyaveş'i ihanetle öldüren Yelnamur ve Agrirus'tan intikam aldı".⁴²

Pehlevice rivayetlerde ise Keyhüsrev bir Zerdüşti put kıran olarak betimlenir. Bu rivayetlerde Keyhüsrev mitik karakterinin yanı sıra dinî bir kimliğe bürünür. Nitekim Keyhüsrev Zerdüşti dinini tatbik eden bir karakter olarak belirir.⁴³ Keyhüsrev bir Zerdüşti put kıran olarak Çiçest Gölü kenarındaki puthaneyi yerle bir eder. Meşhur Şiz Ateşgedesi'nin inşası kendisine atfedilir. O meşhur Azergeşp Ateşgedesi'ni atının yalı üzerine koyarak, İsnund dağında karanlıklarla savaşırken ateşgedenin ışığıyla yolu aydınlanır. O ölümsüz bir kahraman olarak rivayetlerde tezahür eder ve gelecekte yerine getireceği bir vazifeye sahiptir. Yine o ölüleri diriltmede Saoşyant'a yardım eder ve son savaşta ona katılır.⁴⁴

Zerdüşti mitik anlatılara göre, üçüncü bin yılın sonunda Keyhüsrev dünyaya hükümdar olacaktır. İran mitolojisinde de üçüncü bin yıl, dinî rivayetlerin betimlediği gibi üç bin yıllık gomiziş dönemi Feridun'un hükümdarlığı ile başlar ve Keyhüsrev'in hükümdarlığı ile sona erer. Bu özel zaman diliminde, Keyhüsrev Ahuraî güçlerin bir sembolü olarak kurtarıcı rolünde iken, Turanî Afrasyab cehennem güçlerinin bir temsilcisidir. Buna göre, bu dönemin sonunda meydana gelen Keyhüsrev ve Afrasyab'ın arasındaki büyük savaş, dünyanın sonundaki büyük kıyamet savaşının mitolojik bir betimidir. Bu son savaşın bitmesiyle, İran'ın epik ve mitik zamanı da sona ermiş olur.⁴⁵

³⁸ Yarşatır, "Tarih-i Milli-yi İran", 3/561-562.

³⁹ *Avesta: Kohenterin Surudha ve Metinha-yi İrani*, 499.

⁴⁰ Behar, *Costari Çend der Ferhang-i İran*, 124; İsmailipur, "Usture-i Keyhusrev der Şahname", 65.

⁴¹ *Avesta: Yeştha*, çev. İbrahim Purdavud (Tahran: İntişârât-i Nigah, 1394), 513.

⁴² *Avesta: Kohenterin Surudha ve Metinha-yi İrani*, 499.

⁴³ *Dinkerd* (Tahran: İntişarat-i Ruzamed, 1399), 9/16-19.

⁴⁴ Keyhüsrev ile ilgili pehlevice rivayetleri daha fazla incelemek için bkz. *Dinkerd*, çev. Muhsin Nazari Farisan (Tahran: İntişarat-i Fravahr, 1397), 8/40, 9/10.

⁴⁵ Behmen Serkerati, *Sayeha-yi Şikar Şodeh, Gozide-hi Makalat-i Farisi* (Tahran: İntişarat-i Katre, 1378), 112.

Pehlevice rivayetlerde Keyhüsrev dünyanın sonunda bir kurtarıcı olarak zikredilir. Dünyanın sonunda ölümsüz olan ve kayıplara karışmış olan Keyhüsrev bir kurtarıcı olarak yeniden ortaya çıkarak dünyayı yeniden inşa edecek, adaletle yönetecek ve dinî prensiplere dayalı bir mutlak iyinin küresel hâkimiyeti kurulacaktır.⁴⁶

İslami kaynaklarda daha çok Keyhüsrev'in Turan topraklarından kaçıışı ve sonraki dönemde Turanî hükümdar olan Afrasyab ile girdiği mücadele ve savaşlar ele alınır. Bu rivayetlere göre, Keyhüsrev'in emriyle çok sayıda İranlı pehlivan Turan topraklarına saldırır, Turanlı pehlivanlarla savaşır ve Visa hanedanını güçten düşürür. Hudayname de Keyhüsrev'e dair anlatıları genellikle Pehlevice metinlerden alır. Ama Pehlevice dinî metinler daha çok Keyhüsrev'in dinî-ahlaki boyutlarına vurgu yapmış, ölümsüzlüğü ve kıyametçi kurtarıcı kimliğine dikkat çekmiştir.⁴⁷

Kaynaklarda, Keyhüsrev'in tanrısal *hurra* taşıdığı ve sahip olduğu bu nurânî karizma sayesinde dost ve düşman herkesi büyüleyecek bir doğaya sahip olduğu ifade edilir.⁴⁸ Ancak Keyhüsrev'i İran'ın mitolojik ve destansı karakterleri arasında ön plana çıkaran yalnızca sahip olduğu tanrısal karizma yani *hurra* değil, aynı şekilde geçmiş, anı ve geleceği yansıtan *Câm-i Gîtnümâ*'ya sahip olmasıdır.⁴⁹

Avesta ve Pehlevice metinlerde Keyhüsrev'in sahip olduğu iddia edilen bu camdan söz edilmez. Aynı şekilde Firdevsî'nin *Şâhnâme*'yi yazıncaya kadar bu camdan söz eden hiçbir dinî, mitik ve epik yazınsal kaynak bulunmaz.⁵⁰ Her ne kadar bazı araştırmacılar tarafından, Keyhüsrev'in sahip olduğu bu mistik-sihirli camın, Firdevsî'den önce Avesta'nın Yesna 10:17'de geçen Hum tepsisine tekabül ettiği belirtilmiş olsa da bu ifadenin Keyhüsrev camı olarak yorumlanması isabetli olarak değerlendirilmemiştir.⁵¹

Bu cam, *câm-i cihannümâ*, *câm-i gîtnümâ*, *câm-i cihanbîn* ve *câm-i âlembîn* gibi farklı isimlerle sonraki dinî, mistik ve edebi metinlere geçmiştir. Bu metinlerde Keyhüsrev'in sahip olduğu camın, dünyanın içinde bulunduğu vaziyeti, yedi feleğin taşıdığı sırları yansıttığı kabul edilirdi.⁵² Hodayname'de yeryüzündeki yedi ülkenin veya bölgenin gezegenleri ve yıldızlarının görüntülerinin bu cama yansıdığı, sırlı ve sihirli bir özelliğe sahip olduğu, dünyanın erişilmez uzak bölgelerinde meydana gelen tüm olayların yansıdığı büyü bir ayna olarak rivayet edilir.⁵³ Keyhüsrev'in manevî şahsiyeti, mistik ve mitik karakteri ve kutsal yönleri başta Zerdüştilik olmak üzere çok sayıda İran kökenli metinlere konu olmuştur. Nitekim Hamza İsfahani'ye göre İranlılar Keyhüsrev'i bir peygamber olarak görmüşlerdir.⁵⁴

Anlaşıldığı kadarıyla, Keyhüsrev'in camı, onun mistik ve irfanî kimliğine, olağanüstü tanrısal potansiyellerle donatılmış bir manevî karakter olduğuna, büyük olasılıkla arınmış ve temizlenmiş bir kalbe sahip şühûd ve keşif ehli sıra dışı bir şahsiyet olduğuna işaret eder. Aynı zamanda Keyhüsrev'in bu insanüstü potansiyellerini karanlığı ve kötülüğü ortadan kaldırma yolunda kullandığı, aydınlık ve ışığın insanlara erişmesinin yolundaki engelleri ve setleri bertaraf ettiği ve böylece dünyanın ve insanlığın kurtuluşuna giden yolda bir kurtarıcı rol model oluşturduğu anlaşılmaktadır.

Ömrünün sonlarına doğru ve sahip olduğu dünyevî iktidarının görkemindeyken Keyhüsrev, bütün maddî imkânları geride bırakarak dünyadan el etek çekmiştir. Keyhüsrev'i diğer İran mitik-destansı pehlivanlarından ayırt eden en önemli nokta belki de budur. Rivayetlere göre Keyhüsrev bir hafta boyunca uzlete çekilerek dua ve ibadetle meşgul olur. O, İslam düşüncesinde Cebrail'e tekabül eden Zerdüşti melekûti güç olan Suruş'u gecelerin birinde rüyada görür ve Lohrasp'ı yerine halife olarak tayin ederek ruhanî yolculuğa çıkma müjdesini Suruş'tan alır. Keyhüsrev uyandıktan sonra ileri gelenler ve bazı meşhur İran Pehlivanları ile uzun bir yolculuğun hazırlığını yaparak çöllere ve dağlara doğru sefere çıkar ve artık

⁴⁶ Behar, *Pejuheşi der Esatir-i İran*, 280-281.

⁴⁷ İsmailipur, "Usture-i Keyhusrev der Şahname", 69.

⁴⁸ Hüseyin b. Muhammed Sealibi, *Şahname-yi Kohen, Tarihu Gureri's-Seyr*, çev. Seyyid Muhammed Ruhani (Meşhed: Danişgah-i Firdevsi, 1372), 141.

⁴⁹ İsmailipur, "Usture-i Keyhusrev der Şahname", 69.

⁵⁰ Seccad Aydanlı, *Ez Usture ta Hamase, Haft Goftar der Şahnamepejuheşi* (Meşhed: Cihad-i Danişgahi, 1376), 126.

⁵¹ İsmailipur, "Usture-i Keyhusrev der Şahname", 69.

⁵² Firdevsi, "Şahname", 5/157.

⁵³ Muhammed Cafer Yaheki, *Ferheng-i Esatir ve Dastanvareha der Edebiyat-i Farisi* (Tahran: Ferheng-i Muasır, 1386), 274.

⁵⁴ Yaheki, *Ferheng-i Esatir ve Dastanvareha der Edebiyat-i Farisi*, 682.

insanlar tarafından bir daha görülmez hale gelir. *Şâhnâme*'de Keyhüsrev'in ebedi âleme doğru yaptığı yolculuk betimlenirken, sefer esnasında bir pınarda akşam vakti yıkanır ve sabah olduğunda beraberinde olan kimselerce de artık görülmez olur. Tıpkı İsa Mesih'in gayba çekilmesi gibi Keyhüsrev'in de dünya iktidarının zirvesindeyken dünyayı zahiren ölmeden terk etmesi ve gözlerden kaybolması, onun siretini oldukça cazip, gizemli ve tanrısal kılar. Buna göre, *hurra* taşıyan veya taşımayan diğer İran peygamberşahların veya mitolojik pehlivanlarının aksine Keyhüsrev, yalnızca mükemmel bir padişah değil aynı zamanda mükemmel bir insân-ı kâmil örneğini de oluşturur. Nitekim Keyhüsrev, câm-ı cemşîdin sahibi olarak her şeyi gören Güneş gözlere, zahiri olayların derinliğindeki bütün ezoterik-batınî sırlara vâkıf bir basirete, bütün bilgilerin ve sırların yansıdığı temiz bir gönül sayfasına, ilahî bir görüye, sufiyâne bir şühûda sahip bir karakter olarak yalnızca maddî dünyanın padişahı değil aynı zamanda mânâ dünyasının da bir pehlivanı olarak görülmüştür.⁵⁵

Firdevsî'nin *Şâhnâme*'de Keyhüsrev'e bunca mucizevî-ilahî nitelikler atfetmesi ve onu diğer İran peygamberşahların üstünde bir insân-ı kâmil karakter olarak betimlemesi, Firdevsî'nin de manevî alandaki iktidarı, maddî iktidardan daha üstün gördüğüne dair bakış açısını yansıtır. Keyhüsrev'in son anlarını Ebu Reyhan Bîrûnî de görece olarak daha ayrıntılı bir şekilde aktarır. Nitekim Bîrûnî, Keyhüsrev'in göğe yükselişinin Nevruz gününde gerçekleştiği, Afrasyab'a karşı kazandığı önemli zaferden sonra İran'ın Save bölgesinde bir dağa çıktığı, orada bir pınarda yıkandıktan sonra bir melekle mülakat ettiği ve hemen ardından bayıldığı, daha sonra aynı pınarın suyu ile uyandırıldığı ve böylece yıkanma, gusül, boy abdesti ve temizlik ritüelinin bir gelenek olarak Keyhüsrev'le başladığını aktarır.⁵⁶

Keyhüsrev'in peygamberşah modeli, İran'ın diğer tüm padişah, hükümdar ve efsanevî pehlivanların mitolojik siretlerinden daha belirgin ve daha mukaddes görülmüştür. Çünkü doğumu da yaşantısı da sonu da sırlar ve hikmetlerle dolu bir insân-ı kâmil örneğini andırır niteliktedir. Keyhüsrev'in bu insân-ı kâmil betiminin, henüz irfanî okulların kökleşmediği erken dönemlerde Firdevsî tarafından çizilmesi de oldukça önemlidir. Keyhüsrev'in henüz anne karnındayken suikastla öldürülmüş bir babanın oğlu olarak dünyaya geldikten sonra mucizevî bir şekilde ölümden kurtulması, İran'ın kurtarıcısı olarak Turan ülkesinden sıra dışı bir şekilde kaçışı ve İran'ın yaman düşmanı Afrasyab'ı mağlup etmesi ve böylece bütün dünyanın hükümdarı haline gelmesi şeklinde cereyan eden maceralı yaşamının sonunda gücün zirvesindeyken miraçla göğe yükselişi kusursuz bir insân-ı kâmil örneğini andırır niteliktedir.⁵⁷

3. İsrâkîlik'te Keyhüsrev

Sühreverdî, bilgiye giden tek yolun Meşşâîlerin savunduğu gibi sadece mantıksal deliller olmadığı, bunun yanı sıra hatta daha doğrudan ve isabetli başka bir yolun da var olduğunu dile getirdiği Hikmetü'l-İsrâk'ın bir bölümünde Keyhüsrev'in başını çektiği Hüsrevânî esrimenin (*hulsa*) muazzam epistemolojik değerinin alt yapısını oluşturmaya çalışır. Buradan hareketle Sühreverdî, Meşşâî geleneğin duyuşal âlemdeki düzeni ve varlıklar arası ilişkileri temele alan eksik sistemi eleştirmekle işe başlar:

"Karanlık ve cismanî âlemdeki varlıklar arasında hayret verici bir düzen ve sistem mevcuttur ancak yüce nurlar arasındaki ilişkiler karanlık (maddî) varlıklar arasındaki ilişkilerden daha üstündür. Bu yüzden yüce âlemdeki varlıklar arasındaki ilişkiler, maddî âlemdeki varlıklar arasındaki ilişkilerden daha önce var olmalıdır. Meşşâî felsefenin takipçileri maddî varlıklar arasındaki hayret verici ilişkileri temele almış ve buna bağlı olarak akılları on ile sınırlandırmışlardır. Böylece onlara göre berzah âlemindeki varlıklar daha hayret verici, daha güzel ve daha mükemmel bir ilişki içerisindeyler ve onlardaki hikmet daha büyüktür".⁵⁸

Sühreverdî'nin gençlik döneminde Meşşâî düşünceden savunduğu şeyler arasında vazgeçtiği ilk şey, sayısız nurânî varlığı kapsayan âlemleri yok sayan dünya görüşüdür. Sühreverdî'nin düşünce

⁵⁵ Yaheki, *Ferheng-i Esatir ve Dastanvareha der Edebiyat-i Farisi*, 682.

⁵⁶ Ebu Reyhan Bîrûnî, *Asarul Bakiye*, 3/329-336.

⁵⁷ Hamidiyan, *Deramedî ber Endişe ve Hüner-i Firdevsi*, 323.

⁵⁸ Sühreverdî, "Hikmetü'l-İsrâk", *Mecmua-yi Musannefât*, 2. Bs (Tahran: İntişârât-i Muessese-i Mutalaa ve Tahkikat-i Ferhengi, 1373), 2/155-156.

mekanizmasında meydana gelen bu değişim, kadim İran düşüncesi ve tapımının merkezinde yer alan melekiyata dair girdiği iç yolculuklar olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁹

Sühreverdî, maddî bedenlerinin heykellerinden çıkabilen kimselerin ruhanî nurları müşahede ettiklerini ve daha sonra başkalarının hidayeti için bunları temellendirdiklerini belirtir: “Maddî bedenlerinden sıyrılan kimseler, egemen nur arketiplerini (zevatu’l-asnam) defalarca görmüş ve sonra başkaları için bu müşahedelerini delillendirme yoluna gitmişlerdir”.⁶⁰

Sühreverdî’nin burada söz ettiği bilgi yolu esrime veya hulsadır. Dinler Tarihinde göksel uçuşlar, miraçlar, esrimeler olarak ifade edilen ve doğrudan manevî görüye dayalı olan bu metodun Sühreverdî’ye göre takipçileri Hermes, Empedokles, Eflatun ve aralarında Zerdüş’tün de bulunduğu Keyhüsrev’den adını alan tüm İranlı Hüsrevâniler’dir. Bütün bunlar içerisinde esrime yoluyla hakikî bilgiye ulaşan dört isim ön plana çıkar: Hermes, Platon, Zerdüş ve Keyhüsrev.

Hermes’in dilinden Sühreverdî tarafından anlatılan anekdot oldukça ilginçtir: “Ruhanî bir zat bana bilgi (mârifet) verdi (ilka etti). Ben ona ‘Sen kimsin?’ diye sordum. ‘Ben senin kâmil tabiatınım (tubbâ-i tâmmе)’ diye cevap verdi”.⁶¹

Bir diğer yerde Sühreverdî, sembolik bir anlatıyla Hermes’ten şöyle söz eder: “Hermes gecenin birinde nurânî heykel içerisinde ibadet etmek üzere kalktı. Sabah sütunu yarıldığında yerin batmakta olduğunu gördü. Babasını yardıma çağırıldı. ‘Nurların ipine sarıl ve arşın salonlarına yüksel’ şeklindeki cevabı işitti”.⁶²

Her İşrâkî hakîmin tecrübe etmesi gereken bu tanıklığı Henry Corbin şöyle açıklar: “Hermes gecenin birinde maddî bedeni içerisinde saklı olan nefsinin ya da kendi Güneş’inin karşısına dikildi ve murakabeye girdi. Maddî kişiliğinin mahdut cismanî sınırlılıklarının, Nûru’l-Envâr tarafından yakılan nefis ateşiyle kaktüs gibi doğunun nurânî ateşinde batmakta olduğunu gördü. Böylece yardım istedi ve yüce âlemde gördüğü yüce nurlara sarılmakla yükselmesi istendi”.⁶³

Buna göre, İşrâkî hakîm Hakikat Güneşi ışıltılarının Doğu’nun can ufkundan parıldaması, bu sayede İşrâkî hikmet ve mârifete erişmesi için dünya gecesinde, bedeninin karanlık kafesinde sülük ve riyâzetini başlatır. Hakikat Güneş’inden karanlık geceye yansıyan nurânî ışınlarıyla mârifetin seherî beyazlığı doğar ve bu da siyah heykelin dibe çökmesine vesile olur. Bu dibe çöküş hakîmin ruhunda bir ürperti ve dehşet oluşturur. Bu ölüm ve yeniden doğuşla sâlik beden kundağından azat olur ve akıl koltuğuna yükselir. Artık cismani potansiyelin ağırlığı, hantallığı ve karanlığı altında tahammül edemez hale gelir ve “Baba, kurtar beni!” diye feryat eder. Babadan gelen cevapta, “nazarî ve amelî hikmetle ya da nurânî iplerle akıllar ve nurlar ülkesi ya da nurânî saraylara yüksel!” denilir.⁶⁴

Esrime (hulsa) yoluyla mârifete ulaşma yolunda öne çıkan bir diğer karakter Platon’dur. Buradaki anlatı aslında Plotinus’un *Tâsuât*’ta geçen ifadeleri olduğu için muhtemelen Sühreverdî’nin asıl kastettiği kişi Plutinus olmalıdır. Sühreverdî’nin Platon’a atfettiği meşhur söz şudur: “Ben maddeden sıyrıldığım (tecerrüt) zaman bazı nurânî felekler görüyorum”.⁶⁵

Sühreverdî’nin devamında Platon’a atfettiği bir hikâyede yine esrime (hulsa) yoluyla mârifete ulaşmanın örneği görülür:

“Platon’un kendisi anlatır ki, ‘bazen öyle hallere giriyorum ki bedenimi terk eder ve maddeden (heyula) ayrılır, kendi içimde (nefsimde) nur ve cemel görürüm. Sonra her şeyi kuşatan ilk ilahî sebebe

⁵⁹ Henry Corbin, *İslam-i İran: Çeşmendâze-yi Felsefî ve Manevî*, çev. Seyyid Ziyauddin Dehşir (Tahran: İntişârât-i Sofya, 1391), 186-187.

⁶⁰ Sühreverdî, “Hikmetü’l-İşrâk”, 2/157.

⁶¹ Sühreverdî, “el Meşarî ve’l-Mutârahât”, *Mecmua-yi Musannefât*, 2. Bs (Tahran: İntişârât-i Muessese-i Mutalaa ve Tahkikat-i Ferhengi, 1375), 1/466; Molla Sadrâ, *eş-Şevâhidü’r-Rubûbiyyetu fi’l-Menâhici’s Sulûkiyye*, trc. Celaleddin Aştıyanî, 2. Bs (Meşhed: Merkez-i Neşr-i Danişgah, 1360), 157-170; Molla Sadrâ, *el-Hikmetü’l-Muteâliye fi’l-Esfâri’l-Akliyyeti’l Erbaa*, 3. Bs (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabî, 1981), 2/50-60.

⁶² Sühreverdî, “el Meşarî ve’l-Mutârahât”, 1/107.

⁶³ Corbin, *İslam-i İran*, 2/266; Gulam Huseyin İbrahim Dinani, *Şuâ-i Endişe ve Şühûd der Felsefe-yi Sühreverdî* (Tahran: İntişârât-i Hikmet, 1393), 144.

⁶⁴ Henry Corbin, *İnsân-i Nurânî der Tasavvuf-i İrani*, çev. Feramerz Cevâhirî Neyâ (Tahran: İntişârât-i Gulban, 2013), 196-197; Corbin, *İnsân-i Nurânî der Tasavvuf-i İrani*, 73-74.

⁶⁵ Sühreverdî, “Hikmetü’l-İşrâk”, 2/162.

yükselirim. Öyle bir duruma girerim ki adeta ona yerleşir ve ona asılırım ve yüce bir yerde muazzam bir nur görürüm.' Bu onun hikâyesinin bir özeti. En son şöyle der: 'Esrmeden çıktığımda ve kendime geldiğimde o nuru göremez olurum.'"66

Sühreverdî, *Hikmetü'l-İştirâk*'ın aynı bölümünde esrime yoluyla hakikate ulaşmanın farklı örneklerinden hareket ederek ve bunun imkânını tartışarak kesin bir sonuca ulaşmaya çalışır:

"İran (el-Fures) ve Hint bilgeleri (hukema)'nin tamamı bu düşünceyi savunmuşlardır. Bir veya iki kişi astronomi ile ilgili bir durumu gözlemediğinde onların yaptıkları bu gözlemlere itibar edildiği halde, peygamber ve hikmet babalarının ruhanî gözlemlerinde müşahede ettikleri bir şeye dair sözlerine nasıl itibar edilmesin?"67

Sühreverdî aynı esrime metodunu kadim İranlılara ve özellikle Zerdüş't ve Keyhüsrev'e de isnat eder. Buna göre bedenlerinden sıyrılmak, maddî ve cismanî ağırlar ve bağlardan ayrılmak suretiyle Zerdüş't ve Keyhüsrev kimi ilahî yüce hakikatlere ulaşabilmişlerdir. Ama Sühreverdî'nin esrime'yi (hulsa) özellikle Keyhüsrev'e atfetmesi dikkat çekicidir:

"O halde her kim bunu doğru görmez ve delille ikna olmazsa, riyazete girmeli ve müşahede ehlinin yanında bulunmalıdır. Böylece ceberût âlemindeki parlak nuru, melekûtî zatlara, Hermes'in, Platon'un gördükleri nurları, *Hurra*'nın kaynaklık ettiği minûyî ışıkları (el-ezvâu'l-minûviyye) ve Zerdüş'tün bildirdiklerini görebilecek bir parıltıyla karşılaşması umulur. Nitekim doğru sözlü padişah, mukaddes Keyhüsrev esrimeye (hulsa) girdiğinde buna tanıklık etmişti ve bütün İran (el-fures) bilgeleri (hukema) bunun üzerinde hemfikirdirler"68

Sühreverdî, bir diğer eserinde kadim İran'ın en merkezî peygamberşahı olan Keyhüsrev'i yine esrimenin kahramanı olarak şöyle betimler:

"Kutsamayı ve ubudiyeti alışkanlık haline getirmiş olan muzaffer şah mübarek Keyhüsrev, kutsal âlemde söz sahibi oldu ve gayp onunla konuştu, nefsi yüce âleme yükseldi (urûc). Hak Teâlâ'nın hikmetiyle donandı, Hak Teâlâ'nın nurları ona göründü ve önü açıldı. Böylece şahlık hurrasının (ilahî padişahlık karizması) anlamını kavradı. O öyle bir nurdur ki egemen nefiste tezahür eder ve bundan dolayı onun karşısında boyunlar eğilir"69

İştirâk hikmetinde Keyhüsrev, esrimenin, miracın, bedenden çıkmamanın, madde ve cisimden sıyrılmamanın, ölmeden önce ölmenin ve tecrit ehlinin en önemli sembolü olarak tezahür eder.70 Sühreverdî'ye göre esrime sayesinde ilahî hakikatlere ulaşmanın yolu bedenden sıyrılarak doğal ölümden önce küçük ölümünü gerçekleştirebilmektir. Nitekim küçük ölümlerini tadanlardan biri de kutsal ve mübarek İran mitik şahı Keyhüsrev'dir.71 Bir diğer eserinde Sühreverdî, Keyhüsrev'i Câm-ı Cem (tüm âlemin içinden görüldüğü cam, cihannümâ) sahibi olarak tanıtır ve arzu ettiği her şeyi onda görebildiğini söyler.72

İştirâk hikmetini Hüsrevânî hikmetle yorumlayan ve açıklayan Sühreverdî'nin Keyhüsrev'i olabildiğince önemsemesi İştirâk hikmetinin asıl maksadını da göstermektedir. Çünkü İştirâk hikmetini Meşşâî felsefeden ayıran kırılma noktası, bilginin ilahî bir ışık olan nefis ve nefsin şühûdu sayesinde elde edilebileceğini savunmasıdır.73 Bunun yolu ise riyazet sonucunda girilen esrime (hulsa) sayesinde İştirâkî'nin maddî ve cismanî âlemde sıyrılarak yüce âlemlere yükselmesi (suûd) ve gerçek varlıkları bizzat müşahede etmesidir. Keyhüsrev'in İştirâkî hikmette merkezi bir rol model kabul edilmesi sadece bilgiye doğrudan ve İştirâk yolu sayesinde ya da ilahî nurun adı olan *hurra* ile aydınlanması ya da kalbini ilahî hakikatlerin

66 Sühreverdî, "Hikmetü'l-İştirâk", 2/162-163.

67 Sühreverdî, "Hikmetü'l-İştirâk", 2/156.

68 Sühreverdî, "Hikmetü'l-İştirâk", 2/157.

69 Sühreverdî, "Elvâh-ı İmâdî", *Mecmua-yi Musannefât*, 2. Bs (Tahran: İntişârât-i Muessese-i Mutalaat ve Tahkikat-i Ferhengi, 1375), 3/187-188.

70 Şemseddin Muhammed Şehrezûrî, *Resâilü's-Şecereti'l-İlahiyye fî Ulûmi'l-Hakâiki'r-Rabbaniyye* (Tahran: Muessese-i Hikmet ve Felsefe-yi İran, 1383), 368,434; Dinani, *Şuâ-i Endîşe*, 439.

71 Sühreverdî, "el Meşarî' ve'l-Mutârahât", 1/502.

72 Nasrullah Purcevadi, *Lugat-i Muran* (Tahran: Muessese-yi Pejuheş Hikmet ve Felsefe-yi İran, 1386), 31-32; Sühreverdî, "Lugât-i Mûran", *Mecmua-yi Musannefât*, 2. Bs (Tahran: İntişârât-i Muessese-i Mutalaat ve Tahkikat-i Ferhengi, 1375), 4/299.

73 Dinani, *Şuâ-i Endîşe*, 452-454; Ali Ucî, *Sühreverdî: Be Rivayet-i Eşkûrî ve Ardekanî* (Tahran: İntişârât-i Esâtir, 1386), 24; Yedullah Yazdanpenah, *Hikmet-i İştirâk* (Kum: İntişârât-i Pejuheşgah-i Havze ve Danişgah, 1391), 1/29-33.

tecelligâhı kılması ve böylece Câm-ı Cem'e dönüşen aynadan bütün hakikatleri görebilecek yetkinliğe ulaşmasından dolayı değil, aynı zamanda Keyhüsrev'in nebevî hikmete sahip bir iktidara da erişmiş, diğer bir ifadeyle, peygamberşah olmasıdır. Çünkü İsrâk hikmetinin siyasi bir hedefi de vardır ve o da dünyanın bir peygamberşah veya hikmette ve felsefede derinleşmiş (el-hekimu'l-müteellih ve'l-mütaveğğil fi'z-zevkî ve'l-bahs) bir İsrâkî tarafından yönetilmesidir. Bunun da en güzel örneği Keyhüsrev'dir. Bu bakımdan Şehrezûrî'ye göre Keyhüsrev, İsrâk'ın siyasi ayinlerinin başat kahramanıdır.⁷⁴

Sühreverdî gerek İsrâk hikmetinin soyağacında bulunan kadim bilgelerin adlarını sayarken gerekse de nurlar mistisizmi veya İsrâk hikmetinde en sağlam bilgi yolu olarak şühûdî metoda tanık getirirken Keyhüsrev dışında başka İranlı mitolojik kahramanın isimlerini de zikreder. Bunlar Keyumers, Feridun, Bzorgmehr, Fraşaoştra, Camasp, Zâl, Rüstem ve İsfendiyar'dır. Bu isimler Avesta'da, Pehlevîce yazılmış Zerdüşti külliyyatta ve Firdevsî'nin *Şâhnâme*'sinde isimleri iyilikle, erdemle, cesaretle anılan kimselerdir.

4. Zerdüşti Keyhüsrev ile İsrâkî Keyhüsrev'in Karşılaştırılması

Zerdüşti Keyhüsrev, doğmadan önce, doğumu sırasında ve hemen sonrasında mucizevî bir şekilde hayatta kalmayı başaran ve adeta kutsal-gizli bir müdahale veya korunmayla hayatta kalabilen mitolojik bir karakter olarak görünür. Yine Zerdüşti Keyhüsrev, asla mağlup edilemeyen ve girdiği savaşları kazanan başarılı bir asker, güçlü bir komutan, düşmanı darmadağın eden ve böylece dünya hakimiyetini elinde bulunduran bir imparator, adaletle yöneten mükemmel bir devlet adamı portresinde belirir. Ama bu siyasi-mitik karakter sonraki dinî iktidarların gölgesinde üretildiği düşünülen metinlerde dinî bir karakter olarak ilahî ışık veya tanrısal karizma anlamına gelen *hurranın* taşıyıcısı, zamana ve mekâna hükmeden câm-ı Cem'in sahibi, dünyadan el etek çekmek ve riyazet yolunu seçmekle takvanın ve ihlasın kahramanı rollerine de bürünür. Sonraki dönemlerde üretilmiş Pehlevîce metinlerde Keyhüsrev aynı zamanda asketolojik bir kurtarıcı olarak dünyanın sonunda yeniden ortaya çıkarak kötülüğü yok edecek ve iyileri kurtaracak adil bir dünya hükümrani şeklinde tezahür eder.

İsrâkî Keyhüsrev ise, esrimenin, göğe yükselişin, bedenden sıyrılmanın, maddî dünyanın albenisinden kurtulmanın ve böylece ölmeden önce ölmenin önemli sembolüne dönüşür. Nitekim İsrâkî Keyhüsrev, esrime sayesinde ilahî hakikatlere ulaşmanın yolu olan bedenden sıyrılarak doğal ölümünden önce küçük ölümünü gerçekleştirebilmiştir. İsrâkî Keyhüsrev, gerçek bilgiye doğrudan, İsrâkî bir yolla ya da celalî nur olan *hurra* ile ulaşmış, kalbini ilahî hakikatlerin tecelligâhı haline getirmiş ve böylece kalbi Câm-ı Cem'e dönüşen parlak aynadan bütün hakikatleri görebilecek yetkinliğe ulaşabilmiştir. Ancak İsrâkî Keyhüsrev yalnızca saflaşan kalbiyle bir riyazet babası ve esrime sayesinde İsrâkî-hakikî bilgiye ulaşmış bir nebevî epistemolojinin öncüsü ve müşahedelere sahip bir teosof değil aynı zamanda nebevî hikmete eşlik eden dünya iktidarına da ulaşabilmiş bir peygamberşahdır.

Yeryüzünde Allah adına iş gören halifesi, ilahî sıfatların taşıyıcısı ve tecelligâhı, riyazet temrinleri sayesinde bedenden sıyrılıp gaybî âlemlerle irtibat kuran nebî veya sûfi, mikro ve makro düzeyde kozmolojik varoluşun hülasası ve yeryüzünde Tanrı'ya en çok benzeyen varlık olarak İslam düşünce tarihinde kullanılan *insân-ı kâmil* kavramının Zerdüştilik ve İsrâkîlikte ele alınan Keyhüsrev'in nitelikleri veya karakteriyle örtüştüğü görülmektedir. Zerdüşti Keyhüsrev daha çok siyasi ve askeri bir dünya hükümdarı olarak ön plana çıkarken İsrâkî Keyhüsrev daha çok epistemolojik açıdan ele alınır ve esrime (hulsa) ve erginlenme diğer bir ifadeyle keşf ve şühûd meydanının önemli bir pehlivanı olarak tezahür eder. Ancak bir taraftan Zerdüştiliğin Pehlevîce metinlerinde Keyhüsrev'in siyasi-askeri kimliğine dinî bir karakterin eklenmesi, diğer taraftan İsrâkîlikte keşf ve şühûda dayalı epistemolojik bilginin öncüsü Keyhüsrev'in mistik-sufî kimliğine de dünya hakimiyeti modelini İsrâkî teosofa layık görerek İsrâkîliğin siyasi ayini için Keyhüsrev'in örnek gösterilmesi birleştirildiğinde hem Zerdüşti Keyhüsrev'in hem de İsrâkî Keyhüsrev'in

⁷⁴ Şemseddin Muhammed Şehrezûrî, *Şerhu Hikmeti'l-İsrâk*, ed. Hüseyin Ziyai Tarabetti (Tahran: İntişârât-i Muessese-i Mutalaat ve Tahkikat-i Ferhengi, 1373), 46; Muhammed Mulkî, *Der İmtidad-i Vahy ve Kuran* (Kum: Neşr-i Edyân, 1389), 83-85.

aslında maddî ve manevî hükümlerine erişebilmiş bir *insan-ı kamil* veya *peygamberşah* olarak kabul edildiği anlaşılmaktadır.

Sonuç, Tartışma, Değerlendirme

Neredeyse bütün antik medeniyetler mitoloji üzerine kurulmuşlardır. İnsanlığın ulaşması gereken zirve noktaları göstermesi ve insanın içindeki ilahî-mucizevî potansiyelleri işletmesi bakımından mitolojinin tetikleyici bir motor güç olarak iş gördüğü anlaşılmaktadır. Özellikle mitosa dayalı Doğu medeniyetlerinde insanüstü sıfatlara sahip karakterler oluşturmak ve insanlığın rol model alacakları kahramanlar üzerinden yeni kuşakları mucizevî atımlara yönlendirmek insanlığın ortak bilgeliğinin bir tezahürü olarak okunabilir. Hatta Doğu'nun dinî metinlerinde geçen mitik, sembolik, ikonik, misâlî ya da müteşâbih anlatılar ve mucizeler de bu çerçevede değerlendirilebilir. Tanrı'ya benzer tipolojiler, Tanrı'nın sıfatlarıyla donanmış destansı peygamberler, kahramanlar ve peygamberşahlar, yeni kuşakların eğitimi ve yetiştirilmesinde hayatî bir role sahip olabilirler. Bu bağlamda, dinî metinlerde geçen Tanrı sıfatlarının bir bakıma insanın ulaşması gereken zirve noktalarımı gibi sürekli olarak tekrarlanması, insanın sınırlı gücünü aşan ve onu sarsan hayret verici mucizelerin aktarılması, efsanevî peygamberşahların yaşam öykülerine ve bunların insanüstü fedakârlık ve erdemlerine ısrarla ışık tutulması, tıpkı mitolojilerin hedeflediği mükemmel insan ve mükemmel toplum ya da yeryüzünde bir Tanrı şehri kurma çabalarının birer örnekleri olarak değerlendirilebilir.

İnsanlığın tekâmülü yolunda yaşanmış veya kurgulanmış bu mitolojik kahramanlık örnekleri ve destanlar olmasaydı acaba insanlık bugünkü zihinsel, etik, bilimsel ve metodolojik ilerlemeleri kaydedebilir miydi? Realiteyi aşan ve yüzyıllar sonrası insanlığın geleceğine işaret eden felsefi öngörüler, mitolojik aktarımlar, dinî metinlerdeki mucizeler hatta günümüzdeki bilim kurgu filmleri gibi çabaların tamamı ilk etapta hayalî, fantastik ve son tahlilde boş çabalar gibi görülse de aslında insanlığın içinde saklı bulunan ve henüz işletilmemiş sayısız potansiyelin ve hazinenin tetiklenmesi ve aktiflenmesi yolunda önemli adımlar olabileceği ve sonuç olarak insanî tekâmülü, yaratıcılığı ve üretkenliği artıran önemli faktörler olarak değerlendirilebilir.

Bu çalışmada Antik İran mitolojisinde ve yine İran düşünce tarihinin İslam sonrası döneminin önemli felsefi-irfanî okulunda kusursuz insan profiline sahip Keyhüsrev'in zamanlar üstü bilgiye dayalı özelliklerine ayna tutulmuştur. "İnsân-ı kâmil izleğini-geleneğini Keyhüsrev izinde takip etmek" şeklinde ifade edilebilecek bu çalışmanın amacı bağlamında, Keyhüsrev'in sırlar ve hikmetlerle dolu yaşamından mucizevî bir şekilde göğe çekilerek gözlerden kaybolmasına kadar geride bıraktığı mitolojik yaşamsal izlek, sıra dışı ve insanüstü efsanevî bir karakter andırdığı anlaşılmıştır.

Keyhüsrev'in, sonraki düşünce okullarında özellikle İsrâkîlik'te tanrısal sıfatlara bürünmüş bir ideal insan karakteri, Allah'a benzemeye çalışan bir insân-ı kâmil, maddî ve manevî coğrafyaların yönetimi için en yetkin peygamberşah olarak kabul edilmesi temelde iki nedene bağlanabilir. Bunlardan ilki epistemolojik, diğeri ontolojiktir. Epistemolojik açıdan Keyhüsrev, salt akla dayalı logos ile değil, kalbe ve keşfe dayalı mitos yoluyla (Câm-ı cem) hakikî ve kurtarıcı bilgiye (irfan-*gnosis*) ulaştığı, istidlal ve mantıksal analizlerle değil, sahip olduğu görkemli nur, tanrısal karizma ya da hurra sayesinde girdiği esrime (cezbe) ve ulaştığı erginlenme (şühûd) yoluyla saklı bilgi hazinelerine kavuştuğu anlaşılmıştır. Ontolojik açıdan ise, gücün ve maddî iktidarın zirvesindeyken, içine düşebileceği enaniyet endişesiyle dünyadan el etek çekmesi ve böylece doğal ölümden önce iradî ölümle ölerken insanlığa "ölmeden önce ölmek" suretiyle ölümsüzlüğe giden yolu gösterdiği fark edilmiştir.

İsrâk teosofu Sühreverdî özellikle Keyhüsrev'in epistemolojik boyutunu merkeze alarak, kendi İsrâk hikmetinin temel prensibi olarak gördüğü celalî nur yani hurraya sahip olan Keyhüsrev'in riyazet sonucu girdiği esrime hali (hulsa) ile ulaştığı hakikî bilginin ehemmiyetine dikkat çekerek bir insân-ı kâmil örneği olan Keyhüsrev üzerinden bilgiye giden farklı bir pencereyi insanlığa açtığı görülmüştür. Çalışmanın sonunda, bütün manevî coğrafyaların hikmetine talip İsrâk teosofu Sühreverdî'nin bir dinler ve düşünceler

fenomenologu maharetiyle girdiği ölümsüz hikmet arayışının bir örneği olarak Keyhüsrev'i bir ideal teosof, bir insân-ı kâmil, yetkin bir peygamberşah ve İshrâkîler için manevî bir pehlivan olarak gösterdiği anlaşılmıştır. Bu çabasıyla Sühreverdî ezeli ve ebedî hikmetin dinler üstü, zamanlar üstü, mekânlar üstü, aşkın doğasının izinde giden insanlara fenomenolojik bir çabayla hakikî bilgi hazinelerine açılan kapıları işaret ederek hikmetin birliği ve evrenselliğine Keyhüsrev üzerinden vurgu yaptığı açığa çıkmıştır.

Beyanname

- 1. Finans/Teşvik:** Yazar, çalışmada herhangi bir finans/teşvik kullanılmadığını beyan etmektedir.
- 2. Çıkar Çatışması:** Yazar, çalışmada herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan etmektedir.
- 3. Etik Beyan:** Yazar, bu makalede araştırma ve yayın etiğine uyulduğunu beyan etmektedir. Bu araştırma için Etik Kurul İzni gerekmemektedir.

Kaynakça

- Abadî, Efsane Hatun. "Keyhüsrev Der Felsefe-yi Şeyh Şehabuddin Sühreverdî ve Mukayese-yi Caygah-i u Der Endişe-yi Şeyh-i İshrâk bâ Mütûn-i Esâtir-i, Hamâse-yi Milli ve Mütûn-i Tarihî Pes Ez İslam". *İrfan, İslam, İran*. Tahran: Muessese-yi Pejuhesş-i Hikmet ve Felsefe-yi İran, 1385. 299-312.
- Adil, Muhammed Rıza. *Ferheng-i Cami-i namha-yi Şahname*. Tahran: İntişarat-i Saduk, 1372.
- Avesta: Kohenterin Surudha ve Metinha-yi İrani*. çev. Celil Dusthah. Tahran: İntişarat-i Mervarid, ts.
- Avesta: Yeştha*. çev. İbrahim Purdavud. Tahran: İntişârât-i Nigah, 1394.
- Aydanlu, Seccad. *Ez Usture ta Hamase, Haft Gofar der Şahnamepejuhesi*. Meşhed: Cihad-i Danişgahi, 1376.
- Azmeyeş, Seyyid Mustafa. *Ba Firdevsî: Sülûk-i Süfîyane Ta Diyar-i Simurg*. Tahran: İntişârât-i Hakikat, 1386.
- Behar, Mehrdad. *Costari Çend der Ferhang-i İran*. İntişarat-i Fikr-i Ruz, 1376.
- Behar, Mehrdad. *Pejuhesi der Esatir-i İran*. ed. Ketayun Mazdapur. Tahran: İntişarat-i Agah, 1386.
- Bîrûnî, Ebu Reyhan el-. *Tahkikû mâ li'l-Hind*. Beyrut: Alemlü'l Kutub, 1403.
- Corbin, Henry. *İnsân-i Nurânî der Tasavvuf-i İrani*. çev. Feramerz Cevâhirî Neyâ. Tahran: İntişârât-i Gulban, 2013.
- Corbin, Henry. *İslam-i İran: Çeşmendâze-yi Felsefî ve Manevî*. çev. Seyyid Ziyaüddin Dehsir. Tahran: İntişârât-i Sofya, 1. Basım, 1391.
- Corbin, Henry. *Revabî-i Hikmet-i İsrak ve Felsefe-yi İran-i Bastan*. çev. Ahmed Ferdid, Abdulhamid Gulşen. Tahran: İntişârât-i Esâtir, 1385.
- Cüneydî, Feridun. "Paytahtha-yi Esâtirî". Erişim 22 Ağustos 2022. <https://www.mehremihan.ir/İranîan-history/920-%D9%BE%D8%A7%DB%8C%D8%AA%D8%AE%D8%AA-%D9%87%D8%A7%DB%8C-%D8%A7%D8%B3%D8%A7%D8%B7%DB%8C%D8%B1%DB%8C>
- Dinani, Gulam Huseyin İbrahim. *Şuâ-i Endişe ve Şühûd der Felsefe-yi Sühreverdî*. Tahran: İntişârât-i Hikmet, 1393.
- Dinkerd*. Tahran: İntişarat-i Ruzamed, 1399.
- Ebu Reyhan Bîrûnî. *Asarul Bakiye*. çev. Ekber Dana Suruşt. Tahran: İntişarat-i Emir Kebir, ts.
- Firdevsi. "Şahname". Erişim 01 Haziran 2022. <https://ganjoor.net/ferdousi/shahname/bizhan/sh5>
- Golistane, Ebul Hasan Muhammed Emin. *Mamau't-Tecarih ve'l-Kisas*. ed. Seyyid Muhammed Taki Muderris Razevi. Tahran: İntişarat-i Danişgah-i Tahran, 1396.
- Hamidiyan, Said. *Deramedî ber Endişe ve Hüner-i Firdevsi*. Tahran: İntişarat-i Merkez, 1372.
- İbn Belhi. *Farsname*. ed. Guy le Strange - Reynold Alleyne Nicolson. Tahran: İntişarat-i Esatir, 1384.
- İsmailipur, Ebulkasım. "Usture-i Keyhusrev der Şahname". *Mecelle-yi Ferheng ve Hüneri* 76 (1389), 57-83.
- Molla Sadrâ. *el-Hikmetü'l-Muteâliye fi Esfârî'l Akliyyeti'l Erbaa*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, 3. Basım, 1981.
- Molla Sadrâ. *eş-Şevâhidü'r-Rubûbiyyetu fi'l-Menâhici's Sulûkiyye*. çev. Celaledin Aştiyanî. Meşhed: Merkez-i Neşr-i Danişgah, 2. Basım, 1360.
- Dinkerd*. çev. Muhsin Nazari Farisan. Tahran: İntişarat-i Fravahr, 1397.
- Mulkî, Muhammed. *Der İmtidad-i Vahy ve Kuran*. Kum: Neşr-i Edyân, 1389.
- Mustevfa, Hamdullah. *Tarih-i Gozideh*. ed. Abdülhuseyh Neyayi. Tahran: İntişarat-i Emir Kebir, 1364.
- Pirneya, Hasan. *Asr-i Esatiri-yi Tarih-i İran*. ed. Siruz İzedi. Tahran: İntişarat-i Hirmend, 1395.
- Purcevadi, Nasrullah. *Lugat-i Muran*. Tahran: Muessese-yi Pejuhesş Hikmet ve Felsefe-yi İran, 1386.
- Purdavud, İbrahim. *Avesta: Yeştha*. Tahran: İntişârât-i Nigah, 1394.
- Safa, Zebihullah. *Hamase-serayi der İran*. Tahran: İntişarat-i Firdevs, 1387.

- Sealibi, Hüseyin b. Muhammed. *Şahname-yi Kohan, Tarihu Gureri's-Seyr.* çev. Seyyid Muhammed Ruhani. Meşhed: Danişgah-i Firdevsi, 1372.
- Serkerati, Behmen. *Sayeha-yi Şikar Şodeh, Gozide-hi Makalat-i Farisi.* Tahran: İntişarat-i Katre, 1378.
- Sühreverdî. "el Meşari' ve'l-Mutârahât". *Mecmua-yi Musannefât.* Tahran: İntişârât-i Muessese-i Mutalaat ve Tahkikat-i Ferhengi, 2. Basım, 1375.
- Sühreverdî. "Elvâh-ı İmadî". *Mecmua-yi Musannefât.* Tahran: İntişârât-i Muessese-i Mutalaat ve Tahkikat-i Ferhengi, 2. Basım, 1375.
- Sühreverdî. "Hikmetü'l-İsrâk". *Mecmua-yi Musannefât.* Tahran: İntişârât-i Muessese-i Mutalaat ve Tahkikat-i Ferhengi, 2. Basım, 1373.
- Sühreverdî. "Lugât-i Mûran". *Mecmua-yi Musannefât.* Tahran: İntişârât-i Muessese-i Mutalaat ve Tahkikat-i Ferhengi, 2. Basım, 1375.
- Şehrezûrî, Şemseddin Muhammed. *Resâilü's-Şecereti'l-İlahiyye fî Ulûmi'l-Hakâiki'r-Rabbaniyye.* Tahran: Muessese-i Hikmet ve Felsefe-yi İnan, 1. Basım, 1383.
- Şehrezûrî, Şemseddin Muhammed. *Şerhu Hikmeti'l-İsrâk.* ed. Hüseyin Ziyai Tarabbeti. Tahran: İntişârât-i Muessese-i Mutalaat ve Tahkikat-i Ferhengi, 1. Basım, 1373.
- Ucî, Ali. *Suhreverdî: Be Rivayet-i Eşkûrî ve Ardekanî.* Tahran: İntişârât-i Esâtir, 1386.
- Uşiderî, Cihangir. *Danışname-yi Mazdayesna.* Tahran: Neşr-i Merkez, 5. Basım, 1370.
- Yaheki, Muhammed Cafer. *Ferheng-i Esatir ve Dastanvareha der Edebiyat-i Farisi.* Tahran: Ferheng-i Muasır, 1386.
- Yarşatır, İhsan vd. *Tarih-i İnan-i Kembric.* Tahran: İntişarat-i Emir Kebir, 1394.
- Yarşatır, İhsan. "Tarih-i Milli-yi İnan". çev. Hasan Anuşa. *Tarih-i İnan: Ez Silukiyan ta Firupaşi-yi Dovlet-i Sasaniyan.* İntişarat-i Emir Kebir, 1368.
- Yezdanpenah, Yedullah. *Hikmet-i İsrak.* Kum: İntişârât-i Pejuheşgah-i Havze ve Danişgah, 1391.